

AZƏRBAYJAN RESPUBLİKASI DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ

P O L İ S   A K A D E M İ Y A S I

Kafedra: «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi»

Fənn: «Dövlət və hüquqi təlimlər»

M Ü H A Z İ R Ə

MÖVZU № 8.

«XX əsrdə Avropa ölkələrində siyasi və hüquqi təlimlər»

BAKI-2019

MÖVZU № 8.
«XX əsrdə Avropa ölkələrində siyasi və hüquqi təlimlər»

P L A N:

1. Marksizmdə islahatçılıq və mərkəzçilik istiqamətlərinin inkişafı.
2. Dövlət və hüquq haqqında müasir nəzəriyyələr.

Ə D Ə B İ Y Y A T:

1. G.İşircliyev, F.F.Abbasov. Politoloəiya. B., 1994.
2. O.Ə.Leysta. İstoric poltiçeskix i pravovıx uçeniy xrestomatic. M., 2000.
3. O.Ə.Leysta. İstoric politiçeskix i pravovıx uçeniy. M.,2001.
4. Yusif Röstəmov. Siyasi-göquqi tclimler tarixi. Bakı, 2000.
5. Ahababa Rzayev. İstoric politiçeskix i pravovıx uçeniy v Azerbaydcane. B., 2000.
6. Aqşin Quliyev, Qədim Şərq quldarlıq dövlətlərində siyasi və hüquqi fikir. Bakı-2006
7. Yusif Rüstəmov, Sosial-siyasi və hüquqi təlimlər tarixi. Bakı-2007

1. Marksizmdə islahatçılıq və mərkəzçilik istiqamətlərinin inkişafı.

XX əsrin başlanğıcında əvvəlki dövrdə nəzərə çarpan vətəndaş cəmiyyətinin sosiallaşması meylə aydın şəkildə təzahür edir. XIX-XX əsrlərin gövdələrində sənaye və ticarət sahəsində aparıcı müvqə xüsusi sahibkarlardan və tacirlərdən industrial və maliyyə korporasiyalarına keçir. Eləcə də nümayəndəli dövlət cəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qaldı. Dövlət təkcə qoruyucu (mögafizçəkə) funksiyayı geyatə keçirən, «əccc əuzətçisi» kimi deyil, həm də xalq təgşilini, səgiyyəni, sosial təminatın idarə olunmasını təşkil edən sosial dövlət kimi çıxış edirdi. XX əsrin əvvəllərindən etibarən iqtisadi mənəsbətlərin tənzimlənməsində dövlətin rolu yüksəlir.

Burğua siyasi-göquqi ideoloəiyası göquq və dövlət nəzəriyyəsinə vətəndaş cəmiyyətinin kapitalist yolu ilə inkişafı istiqamətində əsaslandırdı. Bu ideoloəiyayı başlıca cəgətə cəmiyyətin sinfi büləösönö saxlamaq, fəglə sinfi ilə burğuaziya arasında ziddiyyətləri yönəölləşdirmək üçün möcyən islahatlar geyatə keçirmək, nümayəndəli dövlətin demokratikləşməsinə davam etdirmək və onun sosial fəaliyyətini gücləndirməkdən ibarət idi.

Sosialist siyasi-hüquqi ideologiyası isə kapitalizmin ləhvi və cəmiyyətin zəgmetkəş sinflərin mənafeyinə uyğun olaraq yenidən təşkilə ideyasına əsaslanırdı.

XX əsrin başlanğıcında XIX əsrə aid olan sosialist ideoloəiyasının başlıca istiqamətləri inkişaf etməyə başladı.

Sosialist-demokratiya və bolşevizm rüğunda marksist siyasi-göquqi ideoloəiyə təşkköl tapdı. İki internasionalın (1864-cü və 1889-cü illərdə yaradılan), sosialist, fəglə və sosial-demokrat partiyaların fəaliyyəti XX əsrin əvvəllərində marksizmin üstün sosialist doktrinə kimi qərarlaşmasına imkan yaratdı. Lakin marksizmin tərəfdarları arasında kapitalizmin tarixi təleyi (müqəddəratı) və sosializm bərdə, fəglə sinfinin mənafeyini müdafiə etmək ösulları gəqqında fikir ayrılığı özə çıxdı. Nəticədə marksizmdə müxtəlif istiqamətlər təzahür etdi.

Alman sosial-demokratlarının və II internasionalın rəhbərlərindən biri olan **Eduard Bernşteyn** (1850-1932-ci illər) XIX əsrin 90-cı illərində partiya

mctbuatında «Sosializmin problemleri» seriyasından mcqalclcr çap etdirdi ve sonra bunları «Sosializmin zcmni ve sosial-demokratianın vczifclcri» adı altında kitab şcklinde ncşr etdirdi (1899-cu ildc). Bernşteyn Marksın belc bir möddcasını tckzib etdi ki, mcqsuldar qövvclclrlc istegsal mönasibctleri arasındakı antaqonist ziddiyyctler son ncticcdc kapitalizmin lchvinc ætirib çıxarır ve yeni ictimai-iqtisadi formasiyanın yaranmasını şcrtlendirir. Marksdan fcrqli olaraq Bernşteyn iddia edirdi ki, kapitalizmin sonunun çatması gclc xeyl uzaqdır. O, yazırdı: «Cæcr sosializmin qclbcsi immanent zcrurctdirsc, onda möasir ccmiyyctin iqtisadi iflasının zcruriliyi söbut olunmalıdır. Belc söbut isc gclc yoxdur ve ola da bilmcz». Berşteyn söbut etmccyc çalışırđı ki, praktika nc «kapitalizmin mcgvi» nczcriyycsini nc dc «proteriatın dilcnçi vcziiyyctinc döşmcsi» ideyasını tcsdiqlcmcyib. O, qeyd edirdi ki, gcmkarlar ittifaqı ve sosial-demokrat gerckatının inkişafı burğuaziyanı mccbur edir ki, fcglc sinfinin vcziiyyctini nczerc çarpacaq dcrccdc yaxşılaşdıran æözcştlcr etsin. Bernşteynin fikrincc, sosializm ideyası æclccck ccmiyyct gaqqında ideydan uzaq olmaq etibarilc fcglc sinfinin gerckatını indikindcn yaxşı olmaqdan uzaqlaşdırır. Onun sosializm gaqqında aşahıdakı mcşgur fikri dc tcsadöfi deyildir: «Gerckct ger şeydir, son mcqscd geç bir şey». Bu fikirlc Bernşteyn fcglc sinfinin inqilabi möbarizcsinin ve bu möbarizcncin son mcqscdinin (sosializm qurmahın) mcnasızlıhını iddia ediridi. O, fcglc sinfini yalnız gerckct etmccyc, başqa süzlç, üz yaşayış vcziiyyctini yaxşılaşdırmaq öçön burğuaziyadan iqtisadi-sosial æözcştlcr cldc etmccyi lazım bilirdi.

Bernşteyn o mcnada opportinist gesab olunur ki, fcglc sinfinin cmck şcraitinin ve gcyatının mcgz, kapitalizm ccmiyyctindc yaxşılaşdırılmasının tcrfdar idi. Onun islagatçılıha meyl etmcsi dc yalnız opportunizmindcn ireli æclirdi. Bernşteyn islagatlar vasitesilc kapitalizmin sosializmlc cvcz olunacahını csaslandırmaha çalışırđı. Onun fikrincc, düvlet ncinki sinfi tçşkilatdır, elccc dc ülkeni idarc etmck öçön aparatdır.

Almaniya sosial demokratiyasının ve II İnternasionalın diæcr rcgberclerindcn biri **Karl Kautski** (1854-1938-ci illcr) idi. Kautski marksizmin

teblihinə gətirilmiş çoxsaylı cəhdlərin məclisidir. O, «Bernşteyn və sosial-demokrat partiyasının proqramı. Tənqid cəyginə» adlı kitabında Bernşteynin marksizmə zidd olan bəzi fikirlərini rədd edərək sosialist inqilabının zərurətini əsaslandırır və onun sosial-demokrat partiyalarını sosial islahatlar partiyasına çevirmək çabalarına etiraz edirdi. Kautski təsdiqləyirdi ki, kapitalizmin saxlanması şəraitində islahatlar mövcuddur və sətgi xarakter daşıyır və son nəticədə yalnız sosial ziddiyyətlərin artmasına və mübarizənin kəskinləşməsinə, bütövlükdə isə cəmiyyətin yenidən qurulmasına ətirib çıxarır.

Alman sosial-demokratiyasının banisi və rəhbərləri («eyzenaxçılar») **Avqust Bebel** (1840-1913-cü illər) və **Vilhem Libkneht** (1826-1900-cü illər) marksizmi onun tənqidçilərindən müdafiə etməklə inqilabi nəzəriyyənin başlıca müddəalarının dözümlü təkidlə qeyd edirdilər. Bebel deyirdi ki, «kötürləri rəğləndirən yayım atışını müdafiə etməyin» ən yaxşı vasitəsi sosializmin təsdiqini sosial demokratiyanın və fəqle sinfinin mübarizəsinin son məqsədi kimi təntənəli elan etməkdir. Libkneht də bu rəğdə müəğizlər yürüdərk, sosial-demokratları əlc indicə «sosialist fikrinin yenidən təşkilinə nail olmağa» çəhırırdı, üzö də «sosialist inqilabının yetişən meyvələrini» əüzləmədən. Onun fikrincə sosializm parlamentdə yox, köçə düyöşlərində əlcə olunacaq.

Bernşteynin reformizmini tənqid edən inqilabçı marksistlər, ilk nüvbədə **Kautski, Adler** və diğər sosial demokratlar bolşevikləri mərkəzçilər adlandıraraq, onlarla birləşmədilər, üzllərini isə «marksist mərkəz» adlandırdılar.

Mərkəzçilər fəqle sinfinin siyasi hakimiyyətini kapitalizmin yüksək inkişaf səviyyəsi ilə əlaqələndirirdilər və gəşab edirdilər ki, belə gəlda fəqle sinfi cəğalının əksəriyyətini təşkil edəcəkdir. Buna əürə sosial-demokratlar siyasi mübarizənin məqsədini parlamentdə əksəriyyət təşkil edərək parlamentin gükumət üzərində gükümlənliyə nail olmasında əürördölər. Kautski əöman edirdi ki, müvcud burğua idarəetmə aparatı bir saat ərzində xalis proletar

idarççiliyi ilc cvcz oluna bilmecz, buna əürc dc proletar inqilabı ilk başlanhıcıda (keçid düvröndc) koalisiyalı gükumct yaratmalıdır.

Mcrkcçilcrin diəcr nömâyəndəsi **Georgi Valentinoviç Plexanov** (1856-1918-ci illcr) idi. Plexanov Rusiya sosial-demokrat fcglc partiyasının csasını qoyanlardan biri vc marksizmin əürkcmlı nczcriyyəçisi sayılır. Xeyli diəcr marksist kimi Plexanov da gesab edirdi ki, sosialist inqilabı kapitalizmin elc inkişaf mcrğclcsində mömköndör ki, o zaman maddi istegsal yökscck seviyyəyc çatacaq vc proletariat cgalinin büyük gısscsini tçşkil edccck. Plexanov cvvc belc qcnactc əclmişdi ki, proletariatın gakimiycti birbaşə xalq qanunvericiliyi vasitcsilc gcyata keçirilccck. O, sonra bu fikrindən imtina etdi. Plexanov mccburetmc yolu ilc deyil xalqın qcrarı vc razılıhı vasitcsilc qurulan sosializmcc tcrçfdar idi.

Opportunistlcr lc mcrkcçilcr arasında marksizmdcn əeri çckilmcklc bahlı qarşılıqlı ittigamlar 1917-ci il oktyabr inqilabından sonra əöcləndi. Peterburqda ülömöndcn bir neçc əön cvvc Plexanov inamla bildirmişdi ki, sovet gakimiycti çox yaşamayacaq. Belc dc oldu. Kautski yazdıhı «Proletariat diktaturası» adlı kitabında bolşeviklcrin demokratiyanın prinsiplcrinc zidd olan siyasetin kcskin tcnqid etdi. V.İ.Lenin bu kitaba 1918-ci ildc yazdıhı «Proletar inqilabı vc rənəqat Kautski» cscrilc cavab verccck proletar inqilabını xalis vc ya burğua demokratiyasına qarşı qoydu.

Marksizmin möstcçil ccrcyanı **Vladimir İliç Ulyanovun (Leninin)** yaratdıhı vc rcğberlik etdiyi **bolşevizmdir**. V.İ.Lenin yazırdı: «Bolşevizm siyasi fikir ccrcyanı vc siyasi partiya kimi 1903-cö ildcn müvcuddur».

Bolşevizmin başlıca ideyası «yeni tipli partiya» yaratmaqdır. Peşcar inqilabçılarn mcrkczlçşdirilmiş tçşkilatı olan bu partiyanın mcqsedi gakim partiyaya çevrilccck sosializm vc kommunist quruculuğuna dair marksist proqramı gcyata keçirmckdcn gcyata keçirmckdcn ibarctdir. Belc partiyanın zcruriliyini csaslandırmaq ondan irclı əclir ki, mcgz o, fcglc sinfinin csl mcnafeyini dcrk etmccyc qadirdir.

Lenin «Nc etmcli» cscrində (1901-1902-ci illcrdc yazılmışdır) Kautskinin belc bir mölagizcsini cdacltli vc cğcmiyyctli gesab etdi ki, proletariat üz sinfi

mənafeyini elmi ifadə edən sosialist şüuru işləyib gazırlamaq qabiliyyətinə malik deyildir. Kautski qeyd edirdi ki, elmin daşıyıcısı proletariat deyil məgz, burğua ziyalılarıdır. Nəzəriyyəçilərin (burğua ziyalıları içrisindən çıxan) kümcü olmadan proletariat üz xüsusi mənafeyini dərk edə bilməz və nə uhrunda möbarizə apardığını anlamaqdan uzaq olar. Onun əndclik (kortebi) cəmk gaqqının artırılması, cəmk şəraitini və geyatını yaxşılaşdırmaq uhrunda möbarizəsi cəmyin kapitala tabe olmasını aradan qaldırmır. Buna əürə Lenin aydınlaşdırırdı ki, «proletariatın başlıca iqtisadi mənafeyi yalnız burğuaziyanın diktaturasını proletariat dikturası ilə cəvz edən siyasi inqilab vasitəsilə təmin oluna bilər». Lenin yazırdı ki, Rusiya sosial-demokratiyası fəglə gərəkətini siyasi möbarizə yoluna istiqamətləndirməlidir. Bunun öçön Rusiyada peşkar inqilabçılardan əizli mərkəzləşdirilmiş təşkilatı yaradılmalıdır ki, o, fəglə sinfinin bötən dərnəklərinc, ittifaqlarına, birliklərinə rəğbətlik etməyə səy əüstersin. Lenin yazırdı: «Bizə inqilabçılar təşkilatı verin – Rusiyanı alt-öst edək».

Leninin və onun tərəfdarlarının belə partiya yaratmaq uhrunda möbarizəsi Rusiya sosial-demokratiyasında parçalanmaya əctirib çıxardı, onun bolşeviklərə və mənşeviklərə ayrılması ilə nəticələndi. Leninin «Nə etməli» cəsrincə cavab olaraq, Plexanov «Nəyi etməməli» cəsrini yazdı. Bu cəsrə Lenin və onun tərəfdarlarını blankizmə meyl etməkdə, xalqçı Tkaçovu yamsılamaqda əönənləndirdi. Lenin Plexanovun siyasi əüröşlərini və siyasi fəaliyyətini səciyləndirərək, onu bir cömlə ilə sərrast qiymətləndirmişdi: «Plexanovu dohuldu xalqçı, yaşadı marksist, üldö mənşevik».

Mənşeviklərin siyasi-göquqi ideoloəiyası başlıca olaraq Kautskinin və Qərbi Avropanın diəcr sosial-demokratlarının ideoloəiyası ilə oxşarlıq təşkil edirdi. Onları belə bir fikir birləşdirirdi ki, sosialist inqilabı məgz, kapitalizmin yüksək inkişaf səviyyəsinə malik olduğu və fəglə sinfinin cksəriyyət təşkil etdiyi ölkələrdə mömköndür.

XX cəsrin cəvclərində isə Rusiya belə ölkə deyildi. İlk cəvclər Lenin başlıca nəzəri və təşkilatı səylərini yeni tipli partiya yaratmağa və onu cəsaslandırmağa istiqamətləndirdi. Lenin bolşeviklər partiyasını «düvrömözön

zəkası, şərəfi və vicdanı» adlandırır. Birinci rus inqilabı dövründə (1905-1907-ci illər) Lenin sübut etdi ki, bolşeviklər partiyasının rəhbərliyi altında Rusiyada burjuva inqilabı böyüyərək sosialist inqilabına keçəcək. «Biz fasiləsiz inqilab tərəfdarıyıq. Biz yarı yolda dayanmayacağıq» fikrini qətiyyətlə irəli sürən Lenin bir qədər sonra nəzəri cəhətdən öz səylərini imperiализmin devriləcəyinin əsaslandırılmasına istiqamətləndirdi. O, yazırdı ki, imperiализm kapitalizmin ən səviyyəsidir ki, özünü öçürən mömkün olan hər şeyi edib, indi isə tənqizlə uhrayır, «imperiализm proletariatin sosialist inqilabı tərəfdarıdır».

Lenin möğacirətdə olarkən Marks və Enəlsin bir sıra əsərlərinin icmalını hazırlayır (1916-cı ildə) və bu zəmində dövlətin nəzəri problemlərinin tədqiqinə səy əüsterir. «Marksizm dövlət haqqında» adlandırdığı əməlin icmal əsasında 1918-ci ildə «Dövlət və inqilab» adlı məşğur əsərini çap etdirdi. Lenin fəqlə sinfinin möbarizəsinin əsl məqsədi nəminə bolşeviklərin tutduhu yolun dözəönlöyöncə qətiyyətlə inamını obrazlı şəkildə əməlin əsərində belə ifadə etmişdir: «Qoy, burjuva alabaşları proletar filinə görməkdə olsunlar. Biz öz yolumuzla ədəirik».

Lenin dövlət probleminə ələccə də 1917-ci ilin yaz-yay aylarında yazdığı «Aprel təzisləri», «Bolşeviklər dövlət hakimiyyətini ələdə saxlaya bilərlərmi» adlı məqalələrində və diğər əsərlərində möğömlə diqqət yetirmişdir. O, dözəönlöyöncə olaraq qeyd etirdi ki, hakimiyyəti ələdə almaq əsandır, lakin ələdə saxlamaq çətindir. Bu mənadə nəinki hakimiyyətin ələdə olunması, ələccə də qorunub saxlanmasına dair öz möğəzələlərini əniş şəkildə ələdə etirdi.

Lenin başlıca diqqətini burjuva dövlətinə qarşı zorakı inqilabın əsaslandırılmasına, parlamentarizmin tənqidinə, küğncə dövlət maşınının sınırlanması zərurəliyinə, Sovetlər Respublikasının yaradılmasına (Paris Kommunası tipli respublika) yetirdi.

Bolşeviklər hakimiyyət başına ələdikdən sonra (1917-ci il oktyabr ayı) Lenin əvvəlki bəzi möddələrinə nəzərdən keçirərək sinfi möbarizənin kəskinləşəcəyini əsaslandırdı. «Biz diktaturanı onun ən sərt formasında geyətə keçirməli olacağıq». Lenin fəqlə sinfinin əzsaylı əldə Rusiyada partiya rəhbərliyini proletariat diktaturasının vacib şərti sayırdı. «Proletariat

diktaturası kommunist partiyası olmadan geç cör mömkön deyildir». XX csrin 90-cı illcrinin cvvclindc SSRİ-nin (sovet imperiyasının) söqutunu şertlçndircn amillcrdcn biri, bclkc dc başlıcası ülkcdc kommunist partiyasının lcbvi oldu. Lenin «kommunist partiyası olmadan proletariat diktaturası qeyri-mömköndör» fikri mcgz onun üzönön yaratdıhı vc mcqscdyünlö surctdc dahıdılan sovet gakimiyyctinin timsalında cyani tcsdiqlendi.

2.XX əsrdə Qərbc siyasi-hüquqi fikrin əsas istiqamətləri.

Qcrb ülkclcrindc bötön dönyanın sosial-siyasi, iqtisadi, mcdni inkişafı ilc claqcđar möxtclif yeni tclimlcrcr meydana əclib. Alimlcrcr, ictimai xadimlcrcr, mcdniyyct adamlarını bcşcriyyctin əclcccyi daga çox naragat edir. Elc buna əürc dc 1968-ci ildc bir qrupp mcşğur alimin təcşbbösö ilc Roma klubu yaradıldı. Bu klubun yaradıclıları deyirdilcr ki, onların mcqscdi bcşcriyyct qarşısında duran çctinliklcrcr dözəön möcyycnlçşdirmck vc çıxış yolunu əüstcrmckdir, kcskin problemlcr dinc yolla gcll etmck, möxtclif düvletlcrcr arasında qarşılıqlı cmckdaşlıq ösullarını gazırlamaqdır. Son vaxtlar Roma klubu daga çox sosial-siyasi mcscclclcr ilc mcşhul olur. Onlar insan ilc tcbict arasında bcrabcrlik, sosial cđalct, mögaribc dohuran scbcblcri aradan qaldırmaq, elmi-texniki tcrçqçini tcmn etmck öçön cmckdaşlıq, gcmrcylik gaqqında ciddi tcdqıqatlar aparırlar.

Sosial-siyasi inkişaf nczcricyycleri yalnız Qcrb sosioloəiyasında əeniş yayılmış funksionalizmin, bioloəizmin, psixoloəizmin, strukturalizmin bir çox kateqoriyalarını mötlçqlçşdirmck yolu ilc deyil, gcmçinin iqtisadi vc siyasi nczcricyyclcr texnoloği dcterminizm prinsiplcrini, «razılıq», «konflikt» kimi psixoloği kateqoriyaları, «düvr», «mcdniyyct», «sivilizasiya», «dönya şöuru» vc s. kimi qeyri-sinfi anlayışları clavc etmcklc yaradıılır.

Avropa vc ABŞ-ın sosial-siyasi vc göquqi fikrindc son onilliklcrcdc möxtclif, bcçcn bir-birinc tamam cks olan ccrcyanlar möşagidc olunur: texnokratizm vc antropoloəizm, naturalizm vc psixoloəizm, elitarizm vc populizm, radikalizm vc konservatizm vc s. Mögafizckar tclimlcrcrcr yanaşı liberal vc demokratik fikirlcr dc yer tapır. Qcrbin möasir sosial-siyasi vc

göquqi tclimlərinin nəzəri əsasını neopozitivizm, fenomenoloəizm, ekzistensializm, neotomizm, freydizm, postmodernizm və s. kimi əniş yayılmış fəlsəfi cərəyanlar təşkil edir

XX əsrdə Qərbdə politoloəiya və göquqşönaşlıqda sosioloəi mənəibət aparıcı müvqə tutur. Bötön ictimai mənəibətlərin, siyasetin, dövlətin və göququn öyrənilməsində əsasən sistem-struktur və funksional metodlar tətbiq edilir.

Normativizm

Qərb göquqşönaşlığında, əsasən onun konkret sahələrinə formalizm cəmiyyətli yer tutaraq qalır. Göquqi neopozitivizmin ən təsirli qolu normativizm və yaxud **H.Kelzenin** (1881-1973) «təmiz göquq nəzəriyyəsi»dir.

Kelzen əürə, göquq elminin təmizliyi deyəndə aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

1. Göquq elmindən ideoloəi və aksioloəi (dəyər) cəhətlərin çıxarılması. Elmi idələiyə qarşı qoyan Kelzen hesab edirdi ki, göquq nəzəriyyəsi bötön ideoloəi-yalara mənəibətdə azad olmalıdır. Yalnız belə gəldə o süzön əsl mənasında elm ola bilər. 2. Göquq elminin təmizliyi bu elmdən bötön sosioloəi aspektləri atmaq, yalnız formal məntiqi qaydaları saxlamahı tələb edir. Kelzen mövcud olan gəqqində elmi (Sein) lazım olan gəqqində elmi (Solien) qarşı qoyur. Birinci səbəbiyyət qanuna əsaslanır bir-birincə tabe olan gədisləri səbəb və nəticə kimi əlaqələndirir. Buraya təbiət gəqqində elmlər, möcyyəni mənada sosioloəiya, tarix, psixoloəiya daxildir. İkinci qrup elmlər – etika və göquqşönaşlıq – mövcud olan deyil, lazım olanı tədqiq edir, yeni insan mənəibətlərinin normativ qaydalarını araşdırır.

Göquq normalarının birliyinin və dəyərinin ömumi mənbəyi kimi *əsas normalar* çıxış edir. Əsas normalar nə göququn sosial bazasının sintezi, nə də təbii göququn normasıdır. Kelzenin fikrincə, əsas normaların funksiyası nə aksioloəi, nə etik-siyasi, nə də sosioloəi deyil, elmi-nəzəri sahədir.

Kelzen əürə göququn ən yüksək mərhələsi olan konstitusiya üz təmclini məhz əsas normada tapır. Dəgə sonra üz cəmiyyətinə əürə aşağıda duran qanunlar və ömumi normalar (qanun qövvəsində olan fərmanlar, sərəncamlar)

əclir. Lap aşahıda isc mcgkcmc vc idar orqanları terciindən yaradılan vc ayrı-ayrı göquqi vcziiyctlcrc tctbiq edilcn ferdi normalar durur.

Kelzen düvltin cn csas clamcti olan suverenlik mcsclesinc dc formal göquqi müvqedcn yanaşırdı. O, tcsdiq edirdi ki, göquq elmi baxımından suverenlik normativ qaydaların mcntiqi csası kimi çıxış edcn idrak kateqoriyasıdır.

Müasir təbii hüquq nəzəriyyələri

Göquqa mcna vc aksioloqi (deycr) baxımından mönasibct möasir Qcrb göquq fclscfcsinin vc tcbii göquq nczciiyccsinin csas xösusiyyctidir. Bu nczciiyccnin terciədarları göququn csasını ideallarda, mcncvi deycrlcrdc, idealistccsinc izag edilcn «şeylcrcin tcbictində», tcbii göquqda axtarırlar. İnsan göququ problemlcri, göquq ilc qanunun fcrqlcri, magiyct ilc onun tczagörö arasındakı mönasibct, forma ilc mczmunun claqcsi elc bu baxımdan izag edilir.

Aşahıdakılar tcbii göquq gesab edilir: xösusi mölkiyyct, bcrabcrlik, demokratiya, ccmiyyctin düvltli vc kasıblara bülönmcsi, gacimiyyct vc ona tabe olanlar vc b.

Qcrbi Avropada neotomizm, fenemenoloəiya, eksizensializm vc germenevtikaya csaslanan tcbii göquq nczciiyccrci daga əniş yayılmışdır.

Neotomizm katolik kilscsinin gükmranlıq etdiyi ülkclcrdc (Fransa, Almaniya, İtaliya, Avstriya, Belçika, İspaniya, Latın Amerikası ülkclcrində) daga çox yayılıb. Dini göquq fclscfcsi ABŞ-da fcaldır.

Katolik göquq fclscfcsinin başlanhıc nüqtəsi Allagın bötön varlıhın ilk scbcbi olmasını qcbul etmckdir; düvlt vc göquq Allag terciindən yaradılıb, mcncvi başlanhıccn ncticesidir, ilagi ahılın ictimai qaydalarda cks olunmasıdır.

Neotomizi tcbii göquq deycndc adctcn aşahıdakı ömumi prinsiplcri nczcrcdc tutur: azadlıq, cdalet, gcr kcsc onun lcyaqctinc əürə qiymct vermck, bahlanan sazişlcrci yerinc yetirmck, gacimiyyctc gürmct, ömumi rifag, gcmrcylik vc s.

Fenomenoloəiya csasında yaranan göquq nczeriyycleri pozitiv göququn csasını «eydos»larda əürördölcr. Eydoslar «tcmiz magiyyct», «ideal göquqi formalar», «aprior» (tccröbcdcn cvvc) normativ ideyalar» demckdir. «Eydotik göquq» tcbii göququn xösusi analoqudur vc pozitiv qanunçuluqdan cvvc əclir. Mcgz bu göququn kümckliyi ilc ferdlerin gerckctleri möcyycn sistemc əctirilir.

Ekzistensial göquq fclscfcsi gesab edir ki, adi varlıq seviyyesinde göquq, pozitiv göquq üz-üzlöyöndc söni yaradılan donmuş bir şeydir. Üzönön gcyati qövvcisini göquq insanın ekzistensiyasında (canlı varlığında) tapır. Göququn csası olan ekzistensiya ilc adi ictimai varlıq arasındakı qarşılıqlı claqc fasilsiz olaraq bir-birini cvcz edcn konkret gcyati gadislcrdc üz ifadəsini tapır. Bu nczeriyyec əürc, tcbii göquq daimi, dcyişmcz mezmuna malik deyil. Göquq süzön xösusi mcnasında quru vc donmuş normalar sistemi ola bilmcz; o ayrı-ayrı göquqi vcziiyyctlerin fasilsiz, ardıcıl fcaliyyctidir, göquqi gadislcrin ccmidir. Belc vcziiyyct ferdi vc tckrar olunmazdır, ona əürc dc onun göquqi gelli normalaşdırıla bilmcz.

Germnevтик tcbii göquq nczeriyycsinin tcrfdarları mötlcq, gercketsiz tcbii göquqa, gcmçinin tcbii vc pozitiv göququn bir-birinc qarşı qoyulmasının cleyginc çıxış edir. Tcbii göquq ferdlerin azadlıhı, bcrabcrliyi, tcglökcşizliyi prinsiplcrindcn dohan cdalet ideyasına csaslanır.

Germnevтик nczeriyyec əürc göquq anlayışı sadccc olaraq göququ dcrk etmck deyil, elc bir prosesdir ki, burada «canlı tarixi dil» csasında «konkret tarixi göququn yaranması baş verir». Belcliklc, göquq germnevтик proses anlayışının mcgsuludur. Bu nczeriyyc göquq normalarına deyil, göquqi mönasibctlerc, göquqi qcrarlara, göquqi gerckctlerc, göquqi davranışlara vc s. istinad edir. «Möccrred qanunun» mctni bötön gallarda faktiki vcziiyyctlc ten əclmcli, «şeylerin faktiki vcziiyyctinc» uyhunlaşdırılmalıdır. Bunun ncticesinde pozitiv göquq norması vc «şeylerin faktiki vcziiyycti, olmalı şey ilc olan bir-birinc uyhun vcziiyyctc əctirilir vc bu yolla «konkret, gcqiqctcn müvcud olan tarixi göquq» meydana əclir. Qanunun mctnini başa salmaq mcgkcmc gakimleri vc inzibatçılar tcrfindcn edilir.

Ümumi rifah dövləti nəzəriyyəsi.

Kapitalizmi tənziyləmək vasitəsi kimi dövlətin iqtisadiyyata daha fəal müdaxilə etmək zərurətini məşhur inəlis iqtisadçısı **D.Keysi** (1883-1946) əsaslandırmışdır. Sonralar Keysinin ideyaları bir çox «ümumi rifah dövləti» konsepsiyaları ön əsas olmuşdur.

«Ümumi rifah dövləti» nəzəriyyəsinin tərəfdarları sübut etməyə çalışırlar ki, ikinci dünya müharibəsindən sonra Qərbi dövlətləri öz xarakterlərini dəyişib və kapitalizm bütövlükdə istəklək və rifah cəmiyyətinə çevrilib. Dövlət ona əvvəlki ümumi rifah dövləti adlanır ki, o öz vətəndaşlarının firavan yaşaması ön əhəmiyyətli, təhsil, sosial təminat sahəsində ciddi islahatlar gətirir. Bu nəzəriyyə təsdiq edir ki, Qərbin bütövlükdə varlı ölkələrində dövlət tam demokratikləşib, bütövlükdə vətəndaşların rifahını qorumaq, iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi, ümumiyyətlə bütövlükdə sosial və humanitar sahələrdə öz öhdəliklərini üstün tutur. Buradan belə nəticə çıxarılır ki, ümumi rifah dövlət nəzəriyyəsi Qərbi ölkələrində dövlətin sosial-iqtisadi gətirə daha çox müdaxilə etməsini əks etdirir.

Sənayenin bir çox aparıcı sahələrini milliləşdirən dövlətlərin üzvləri uğurlu olur, fəal təsərrüfat subyektinə çevrilirlər. Bəzi tənziyləmə və nəzarət üsullarından istifadə edən dövlət xüsusi sektora da ciddi təsir əstərdir. Qiymət, verəi, kapital qoyuluşu, idxal, ixrac, dövlət sifariş, kredit və s. sahələrdəki siyasəti vasitəsilə dövlət xüsusi sektorun işinə müdaxilə etmək imkanına malikdir.

Dövlət iqtisadiyyatı və sosial inkişafı planlaşdırmaq sistemi yaratmaq yolu ilə işsizliyi və iqtisadi böhranları aradan qaldırmaya çalışır. Qərbi Avropa dövlətlərinin çoxunun konstitusiyasında əmək, istirahət, sahlamlılığın qorunması, sosial sığırta, təhsil və s. gövqələrə təminat verilir. Demokratik qüvvələrin təsiri altında 1948-ci ildə BMT-nin qəbul etdiyi İnsan gövqələrinin Ümumi Bəyannaməsində insanların ictimai təminat, əmək və işsizlikdən müdafiə olunmaq, istirahət və məzuniyyət, təhsil, yüksək gətirə səviyyəsinə malik olmaq, sahlamlılığını qorumaq gövqələrinin olması üstün edilir.

İndustrial və postindustrial cəmiyyət nəzəriyyəsi

İndustrial cəmiyyət nəzəriyyəsi sosial tərəcəni ərçəklikdən kötləvi bazar iqtisadiyyatı və əniş demokratik quruluşu olan qabaqcıl, inkişaf etmiş industrial cəmiyyətdə keçid kimi başa düşür. Bu keçidin əsasında texniki yeniliklərin ardıcıl olaraq tətbiq edilməsi prosesi durur. Bu nəzəriyyəyə əür ictimai quruluşun mötərcqi olmamının əsə meyarı əənaye istegsalının inkişaf mərgəci, xösusən kötləvi isteglak mallarının, o cömlədən uzunmüddətli istifadə olunan malların istegsalıdır.

Çoxsaylı alimlər bu nəzəriyyənin müxtəlif variantlarını gəzirləmişlər. Onların arasında ABŞ-da Dğ.Gelbreyc, U.Rostou və başqaları, Fransada A.Aron dağa çox məşğurdurlar.

Postindustrial cəmiyyət konsepsiyası industrial cəmiyyət nəzəriyyəsinin sonrakı inkişafıdır. Cəmiyyətin inkişafının əsasını texnika və istegsalın inkişafı, gəncinin istegsal sağlərinə və ixtisasa əür əmək büləösö təşkil edir. Bu nəzəriyyəyə əür müəsir cəmiyyətin sosial və iqtisadi problemləri elmi-texniki tərəcənin (ETT) xarakteri ilə mücyənleşdirilir.

Son onilliklərdə Qərb politoloəiyasında siyasi gəkimiyətin təbicti, büləösö və təşkili gəqqında texnokratik və rəsonalist izəqlər əniş yayılmışdır. Bu cərcyanın tərəcədarları sübut edirlər ki, XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Qərbdə sinfi toqquşmaları, inqilabi çaxnaşmaları, vətəndaş möğaribəsini istisna edən yeni düvr – «təmiz təkmöl inkişafı» düvrö başlamışdır. ETT ruğu, rəsonalizm siniflər arasındakı mönasibctləri dağa ahıllı və dinc yolla yünclədir.

İndustrial cəmiyyət nəzəriyyəsinin nəzəriyyəsinin nəzəri əsəslərindən biri texnoloği dətərnizmdir. Texnika ilə cəmiyyət arasında birbaşə əlaqə olduhu əüsterilir, cəmiyyətin əsə strukturu, siyasət, ideoloəiya, iqtisadiyyat və s. əsəsnə texnika ilə mücyənleşdirilir. Texnoloği dətərnizmin tərəcədarları gəşab edirlər ki, əsə məşşəd indi əclir əütörmək deyil, yeni texnikanın tətbiq edilməsi, elmin inkişafı, istegsalın artması, yeni avadanlıhın dözclilməsi, istegsalatda və bötüvlökdə cəmiyyətdə sosial iqlimin yaxşılaşması, ömumi

rifagın tcmın edilmcsidir. Zcgmctkeşlcrin gcyat scviyycsi vc gcyat tcrzi küklö surctdc yaxşılıha dohru dcyişmişdir.

Texnokratik nczeriyyenin yeni variantı belc bir fikri csaslandırır ki, möasir ccmiyyctdc siyasct ideoloəiya işi deyil, idarc etmck texnikasıdır; tcsdiq edilir ki, texniki möcçsisclcrin (istegsalın teşkilatçılاری vc mögendisclcrin) elmi biliklcr csaslanaraq bötön ccmiyyctin naminc tcdbirler gcyata keçirir. Demcli, ccmiyyctin kapitalistler yox, bu vc ya diəcr qcrarların scmcrclilik dcrccsini daga dcqiq möcyynlcşdirmeyi bacaran texniki mötccçsisclcr idarc etmclidir.

Plüralist demokratiya nəzəriyyəsi

Plöralist demokratiya ccmiyyctində möxtclif, bczcn zidd qövvclcrin, qrupların, partiyaların, ccmiyyctlcrin siyasi proseslcrdc gçş bir mcgdudiyycct qoyulmadan scrbct iştirak etmcsini nczcrdc tutur. Bötön müvcud sosial-siyasi qövvclcr imkcn verilir ki, üz proqramlarına uyhun olaraq scrbct fcaliyyct əüstcrsinlcr. Bu nczeriyyenin tcrfdardar söbut edirlcr ki, möxtclif plöralist qrupların scrbct olaraq qarşılıqlı tcsir əüstcrmclcri gacimiyycctin bülönmcsi prinsipinc tam uyhun əclir.

Konstitution gacimiyycctc malik olanların çıxardılı siyasi qcrar ccmiyyctdc tcmil olunan möxtclif sosial-siyasi qövvclcrin bir-biri ilc toqquşan mcnafclcrinin kompromisi (barışması) kimi mcydana əclir. Möxtclif vasitclcr ilc bu qövvclcr üz siyasi mcqşcdlcrini gükumctc, parlamentc, seçicilcr vc ictimai rcyc çatdırmaq imkanına malikdir. Ccmiyyctin plöralist tcşkili konstitusiyaya csascn möxtclif partiya vc assosiasiyalar yaratmaq göququ ilc tcmil edilir; bu göquq möstcsna gallarda ictimai cminamanlılı vc tcglökcçsizliyi qorumaq mcqşcdilc mcgdudlaşdırıla bilcr.

Plöralistlcr gcsa edirlcr ki, insanın fcrdiyyctçi tcbictinc elc ccmiyyct forması uyhun əclir ki, orada bötön ictimai gcyatı ilkin vc aparıcı başlanlıcı kimi çoxlu möxtclif mcnafclcrin scrbct ifadc edilmcsi vc gcyata keçirilmcsi qcbul edilir.

Plöralizm modellcrinde fcrdiyyctçilik gcyatdan tccrid edilmiş möccrrcd bir şey deyil. Demokratiya anlayışının başlanhıc nüqtcsi kimi gcr bir şcxsin konkret azadlıhı nczcrdc tutulur.

Plöralist demokratiyanın tcrfdarları gesab edirlcr ki, gakimiyyctin bülönmcsi demokratiyanın csas meyarıdır. Onlar siyascti plöralizmin cvczi olmayan qoruq yeri kimi tcvir edirlcr. Plöralizm iqtisadiyyatdan asılı olmayan mügkcm zcmn üzcrinde qurulur: gakimiyyctin bülönmcsi, çoxpartiyalılıq vc s.

Qcrb alimlcrcnin çoxu demokratik ölkclcrin siyasi sistemində partiyaların rolunu möstcsna dcrccdc yüksck qiymctlendirir. Onların fikrincc partiyalar siyasi gcyatın gcrckctverici qövvcsi rolunu oynayır vc liberal demokratiyanın csasını tçşkil edir. Çoxpartiyalılıq demokratiyanın cn csas tcmnatçısı gesab edilir. Siyasi partiyaların aparıcı rol oynadıqları seçkilcr düvlt ilc xalq arasında gakimiyyctin bülönmcsinin csas forması sayılır. Belcliklc, çoxpartiyalılıq demokratik ccmiyyctin cncncvi vc ayrılmaz xösusiyycti gesab edilir. Siyasi qövvclcrin monizmi, ilk nüvbcdc tekpartiyalılıq (totalitarizmin clamcti kimi) demokratiyanın csasını tçşkil edcn plöralizmin tam cksi kimi bu nczcriyycnin tcrfdarları tcrfindcn inkar edilir.

Müvazinät nəzəriyyəsi. Konflikt (münaqişə) nəzəriyyəsi

Qcrb politoloöiyasında ccmiyyctli yerlcrcndcn birini göququn gükmranlıhı vc göquqi düvlt konsepsiyası tutur. Bu konsepsiyaya əürö göququn cn csas vczifesi sosial konfliktleri aradan qaldırmaq vc ccmiyyctdc mcnafclcrin möcyycn mövafzinctini yaratmaqdır.

Ccmiyyctin mövazinct vc inteqrasiya (birlçşdircn) modellcri ictimai sistemin sabitliyi vc normal fcaliyycti öçön zcruri şcrait yaradan konsensus (ccmiyyctin bötön özvlcrinin gcmrcy olması) prinsipinin csas şcrt kimi ircli sörör. Konflikt isc sosial anomaliya gesab edilir.

Qcrb politoloöiyasında göququn gükmranlıhı nczcriyycsi lcəitimlik (qanunilik) ideyası ilc sıx claqcddir. Bu nczcriyycnin tcrfdarları gesab edirlcr ki, göququn gükmrlılıhı o demckdir ki, xalq gakimiyyctdc olanlarla idarc edilcnler, düvltli ilc kaçıbların davranışlarını nizamlamaq vasitcsi kimi künöllö olaraq göququn qanuniliyini tanıyır.

1960-cı illərdən başlayaraq siyasi gəkiyyətin «mövazinet modellərinc» əsaslanan konsepsiyalar gəkiyyətlili dərəcədə tənqidə məruz qaldı. «Cəkiyyətin konflikt (mənaqişə) modeli»ni nəzəri gəkiyyətdən əsaslandırmağa çalışan bir çox əürkəmli alimlər fəaliyyətdə başladılar. Bu iki cərəyanın nümayəndələri üg konsepsiyalarını əsaslandırmaq öçün qarşı tərəfi elmi dəqiqlikdə əönəqləndirir və sübut etməyə çalışırlar ki, onların fikri real ictimai geyat proseslərinə uyğun əəlmir.

Bir çox Qərb möəllifləri (məsələn, Amerika sosioloqu C.Terner) gəsb edirlərki, konflikt nəzəriyyəsinin əsasını K.Marks qoymuş. Ondan bir qədər sonra alman sosioloqu G.Zimmel (1858-1918) bu nəzəriyyəni başqa müvqədən izah etmiş və «konflikt nəzəriyyəsi» ifadəsini elmə əctirmişdir. Marks konfliktin antaqonist (barışmaz), Zimmel isə integrativ xarakter daşdığını əüsterirdi. Marks konfliktini gəll etmək şraitini, Zimmel konfliktin yumşalması yollarını əüsterirdi. C.Ternerin fikrinə əürə, möasir konflikt nəzəriyyələrinin tərəfdarları bu iki mötəfəkkirin fikirlərindən birini əsas kimi əütörörlər. Plöralist demokratiya nəzəriyyəsinə də bu iki zidd cərəyan gəqqində sügbət əədir.

Konfliktin qrup və fərdlərin davranışının, ictimai strukturların transformasiyasının və sosial proseslərin inkişafının əsasında durması kimi fundamental faktın əsaslandırılması K.Marksın, M.Veberin və onların davamçılarının əsərlərində üz əksini tapıb. Emil Dörkgeym (1858-1917) deyirdi ki, konfliktlərin qaynağı kifayət qədər paradoksal və qeyri-kamil olan insan şöurunun istiqamətləndirdiyi qaydalara əədib çıxır. Bir çox Avropa alimləri də konfliktlərin səbəbini insan şöurunda axtarırlar.

XX əsrin axırlarından konflikt problemi yənc də diqqət mərkəzindədir. Məsələn, məşhur amerikan politoloqu S.Xantiqton gəsb edir ki, indiki dövrdə mənaqişə dövlətlər arasında əədir, çönkö tədricən dünya siyasetinin subyekti kimi sivilizasiyalar milli dövləti əvəz edirlər. Sivilizasiyalar bir-birindən fərqlənən mədəni birliklərdir. S.Xantiqton yazır: «Qlobal siyasetdə prinsipial mənaqişə möxtəlif sivilizasiyalara əid millət və qruplar arasında baş verəcək.

Sivilizasiyaların toqquşması dünya siyasətində üncümlü yer tutacaq. Cəcr baş tutarsa nüvbəti dünya möğaribəsi sivilizasiyaların möğaribəsi olacaqdır».

S.Xantiqton təsdiq edir ki, sivilizasiyaların qarşılıqlı mənəsbəti potensial olaraq mənəfişə daşıyıcısıdır, çönkö onların əsasında möxtəlif dəyər və cəhdlər durur. Deyər və cəhdləri isə bərlşdirməq iqtisadi və siyasi mənəfələri bərlşdirməqdan dağa mörəkəkdir.

S.Xantiqton deyir: «Qərb gəçiqctən də beynəlxalq təsisatlardan, üzönön gərbi qödrətindən və iqtisadi əgtiyatlarından istifadə edərək, Qərbin östönlöyönö saxlamaqla, Qərbin maraqlarını qurmaqla, Qərbin iqtisadi və siyasi dəyərlərini yaymaqla dünyanı idarə etmək istəyir».

S.Xantiqtonun müsəlman və başqa sivilizasiyaların Qərbin demokratiya dəyərləri və bazar iqtisadiyyatı ilə bir araya çalışmaması gəçində təşvişi əsassızdır. Çahdaş dünyada gəç bir sivilizasiya üzönön spəfikliyinc baxmayaraq, dünyada baş verən qlobal iqtisadi və siyasi modernləşmə prosesindən kənarında qala bilməz.

Konflikt nəzəriyyəsinin tərəfdarları sübut etməyə çalışırlar ki, möasir industrial cəmiyyətin daxili strukturunu siniflər yox, «ömmü mənəfe» prinsipi əsasında yaranan dağa kiçik sosial birləşmələr və qruplar xarakterizə edir. Qruplar arasındakı mənəsbət «mənəfişə olan maraqlar»ın möbarizəsi kimi çıxış edir. Lakin bu möbarizə sinfi xarakter daşımır və mövcud quruluşun iqtisadi əsasını sarsıtmır. Bu nəzəriyyəyə əürə sinfi möbarizə aşahıdakı çoxçaylı mənəfişə edən qrupların sahlam rəqabəti ilə cəz olunur: siyasi, iqtisadi, gərbi, elmi, mədəni, dini, inzibati, ideoloji və s. qruplar. Biri-biri ilə rəqabətdə olan qruplar nəticədə qarşılıqlı olaraq tarazlaşır, demokratik idarə ösulunu təmin edir, gər gənsi bir qrupun diktaturasına, gəmçinin «çoxluğun tiranisiyası»na imkan vermir.

Elita (seçmə adamlar) nəzəriyyəsi

XX əsrdə Qərbdə əniş yayılan aristokrat (zadəgan) ideyalarından bir idə xalq kötlələrinin idarə qabiliyyətinin olmaması fikridir. Bu ideya üz cksini

«elita nəzəriyyəsi»ndə tapdı. Bu nəzəriyyənin əsasını İtaliya politoloqları G.Moska (1856-1941) və V.Pareto (1848-1923) qoymuşlar.

Bu nəzəriyyəyə əsasən siyasi bir-birinc qarşı dərəcə iki sinfin mübarizə meydanıdır: hakimiyyətdə olan azlıq (elita) və idarə olunan çoxluq (xalq).

G. Moska yazmışdır: «Təşkil olunmuş azlığın təşkilatsız çoxluq üzərində suveren hakimiyyəti qayıtmazdır. Gərək azlığın hakimiyyəti təşkil olunmuş azlığın totalitətinə (ömmümiyyətinə) qarşı duran gərək bir çoxluq nümayəndəsi öndə aradan qaldırılmaz bir şeydir. Eyni zamanda azlıq ona əsasən təşkil olunma bilir ki, o meğaz azlıqdır. Yəni adam gəməy, işin ömmümi anlayışı ilə gərəkət edərək, bir-biri ilə gəməy olmayan, təkbətək önsiyyət çıxlayan min adama qalib gəlir».

G.Moskanın fikrincə, müasir cəmiyyət formal olaraq gərək bir imtiyaz tanımır. Bütün vətəndaşlar qanun qarşısında bərabərdir, nəinki mülki, gəmənin siyasi gövqələrə malikdir. Moska deyirdi ki, «yeni idarə edən sinif»in faktiki gümranlılığı çox mürəkkəb sistem vasitəsilə geyata keçirilir. «Pəşkar bürokratik önsözlər» konstitusiyaya uyğun yaradılan idarəçilər, siyasi nümayəndəliklər, ömmümi seçki gövququna əsaslanaraq gümranlıq edirlər. «İdarə olunan çoxluğun» ən qabiliyyətli özləri öndə «hakim sinif» aparan yol açıqdır.

«Elita» sözünə siyasi elmlərlə bu nəzəriyyənin başqa yaradıcısı V.Pareto əüstərmişdir. O, gəmə edirdi ki, cəmiyyətdə gəmiş elita gümranlıq edir. Elita cəmiyyətin öç əsas sığsında meydana gəlir: siyasi, iqtisadi və intellektual sığsında. Adətən üz sığsında ən böyük nailiyyətlər qazanan əürkəmli şəxsiyyətlər elita yaradırlar. İtaliya faşistlərinin lideri Mussolinin Paretonu üz müəllimi gəmə edirdi.

Moskanın, Paretonun və elita nəzəriyyəsinin başqa tərəfdarlarının fikrincə əsasən xalq hakimiyyətin mənbəyi və daşıyıcısı ola bilməz və olmamalıdır, çünki xalq bütövlükdə sığsızdır, siyasi problemləri gəl etmək qabiliyyəti yoxdur. Kötlə «ən yaxşı gəldə cəldə olur», geyacana gələn vaxt isə qorxulu qövvəyə çevrilir, nəzərə çarpan mögüm yenilikləri sevmir; bərabərliyə ən ataraq insan mədəniyyətini dahıdır, onu keçmiş vəgşilik düvrünə tərəf gəriyə atır.

Moska və Pareto XX əsrdə Avropada siyasi fikrin inkişafına böyük təsir əüstərmişdir. İndiki vaxta neolitarizm möasir Qərb politoloəiyasına əgəmiyyətli təsir əüstərən cərəyanlardan biridir. Neolitaristlər təsdiq edirlər ki, azadlığın əsl təminatçısı «idarə olunan çoxluq» deyil, «gəkim azlıq» ola bilər.

Faşizm. Nasional-sosializm.

Faşizm və nasional sosializm sosial-siyasi cərəyan və ideoloəiyə kimi XX əsrin 20-30-cu illərində Qərbi Avropada meydana əəlmişdir.

Faşizm əvvəlcə İtaliyada yaranmış, sonralar başqa Avropa ölkələrində keçmişdir. Faşistlər gəkimyyəti ələ alandan sonra ifrat autoritar və totalitar rəəim yaratmışlar. İtaliyada faşizmin lideri **Benito Mussolini** (1883-1945) olmuşdur. O, əvvəllər sosialist partiyasının əzvä idi.

1920-ci ildən başlayaraq İtaliyada fəəle və kəndli gərəkəti olduqca əenişlərir, sosialist və kommunist ideoloəiyasının tərəfdarları çoxalır. Belə bir şəraitdə kommunizmə qarşı bir qorunma vasitəsi gəsab edilən faşist gərəkəti iri kapitalistlər tərəfindən mödafiə edilir.

1921-ci il Roma qurultayında faşizm artıq siyasi partiya şəklini alır. Mussolini gəkimyyəti ələ almaq qərarı vermişdir. Bu məqsədlə faşistlər Romaya yürüş təşkil edirlər və gəç bir möqavimət əürmədən gədəfcə çatırlar. Kral Mussolinin gükumət qurmaha dəvət edir və məclis ona tam etimad əüstərir. Bundan sonra o, addım-addım faşist diktaturasına döhrü ircliləyir.

Mussolininin tərəfdarları onu Allahın əündərdiyi dəyərli bir şəxsiyyət gəsab edir və İtaliyanın xilaskarı əlan edirlər. Liberallar faşizm tarixi bir anamaliyə, qeyri-təbii bir gədəscə saymışlar. Marksistlər isə onun yaranma səbəbini sosial-iqtisadi faktorlarda axtarırlar, faşizm artmaqda roəe fəəle gərəkətinə qarşı burəuazianın reaksiyası gəsab edirlər.

1922-ci ildə faşistlər İtaliyada iqtidarı ələ keçirdikdən sonra korporativ əsasda bir dävlet qurmaq işinə başlayırlar. Onlar «faşizm» süzönön (italyanca

fascio-çubuq dəstəsi, bəhləmə, birləşmə deməkdir) etimologiyası anlamda korporativ dövlət demək olduğunu vurmuşdur.

Korporativ (faşist) dövlətin əsas prinsipləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilirdi.

1. Faşist dövlət fərdin ləğv edilən olan liberal dövlət anlayışını rədd edir, fərdin iradəsini cəmiyyətin əsası olduğunu fikrini qəbul etmir. Bu dövlətdə fərdə dəyər qazandıran, onun əxlaqi və elmi sağlamlıq bilik əldə etməsinə səbəb olan cəmiyyətdir. Fərdin bütönlükdə və vəzifələrinin qaynağı cəmiyyətdir.

2. Faşist dövlətdə cəmiyyət fərdlərdən yaradılan bir bütönlükdə deyil. Cəmiyyət təbii, biologiyası, coğrafi, dini, mədəni və s. bəhlələrlə birləşən fərdlərin cəmlənərək əmələ gətirdiyi sosial qurumlardan (corps) meydana gəlir.

3. Faşist dövlət özünü (orqanik) müəyyənləşdirən bir dövlətdir. Özünü müəyyənləşdirən dövlət insan orqanizminə bənzəyir. İnsan orqanizmindəki orqanların xüsusiyyəti, rolu, funksiyası və onlar arasındakı əlaqələr nəzərdə tutulsa, sosial qurumların cəmiyyət quruluşundakı rolu, xüsusiyyəti, funksiyası və onlar arasındakı əlaqələr də əldə edilir.

B.Mussolini 1933-cü ildə çıxışlarının birində demişdir ki, faşist dövlətində aşağıdakı üç xüsusiyyət olmalıdır: 1) bir partiya – faşist partiyası gülməli olmalıdır. Çünki bir partiya sinfi mübarizəni aradan ələk edir, iqtisadi və siyasi sağlamlıq cəmiyyətin birliyini təmin edir; 2) bu dövlət totalitar olmalıdır, fərdin bütönlükdə fəaliyyətində müdaxilə etmək hüququ təmin edilməlidir. Dövlət fərdlərin bütönlükdə və məqsədlərinin qaynağı olmalıdır; 3) dövlət fərdlərin bir ideal ətrafında birləşməsidir.

Faşizm ilə özünü surətdə bəhlənən olan, ona qaynağıb-qarışan ideologiyaya nasional-sosializmdir.

Nasional-sosializm iki dünya müharibəsi arasında meydana gələn totalitar, avtoritar bir sistem olmuşdur.

Nasional-sosializmin qurucusu Adolf Hitler (1889-1945) 1923-cü ildə Mussolinin Roma yürüşünə bənzər bir yürüş təşkil edir, lakin müvəffəqiyyət qazanmır. O, gəbs edilir və bir il gəbsdə qalır. Gəlmə vaxtı «Mənim mübarizəm» («Mein Kampf») kitabını yazır. Burada o, sosialist ideologiyasına

qarşı barışmaz müvqə tutur və əüsterir ki, cəcr bu ideoloəiyanın qarşısına yaxşı tcmllerc oturmuş doktrin çıxarılsa gcmn ideoloəiyanın aradan qaldırmaq olar. Ancaq bu yolda sctr gcrckct etmckdcn qorxmaq lazım deyil. «Tikinti sagclcrindc, fabriklerdc, toplantı yerlcrindc və mitinqlerdc dcğşct və qorxunun eyni dcrccdc dcğşct və qorxu ilə qarşısı alınmama o isteyinc çatır» deycn Gitler əüsterirdi ki, «sosial-demokratiyanın əcrçklçşdirmcyc çalışdıı əizli mcqscdlcrin nc olduhunu anlamcq ancaq ycgudilcrin kim olduhunu bilmcklc mömköndör». O, inandırmaha çalışdı ki, iki qövvc – marksizm və ycgudilcr alman millctinc büyük tcglökc yaradır. Bötön pisliklc ycgudilcrin başqa xalqlar üzcrindc gükmranlıhını tcmn etmck öçön bir ycgudin – Marksın qurduhu doktrindcn əclir. Gitler almanlar öçön öçöncö bir tcglökc dc əürördö – parlamentarizm. Onun əcldiy ncticc budur: «Demokratiya marksizmin artım sagcsidir», çoxluq gcç vaxt bir adamın yerini tutmayacaqdır, seçkilcr gcç vaxt qabiliyyctli, bilikli adamların gakimiyyctc əclmcsini tcmn edc bilmcz.

Əüsterilcnlcrdcn başqa Gitler parkermanist və Xristian Sosial Partiyanın proqram və liderlcrinin davranışlarını da üzöncmccxsus tcdqiq etmişdir. O, əüsterirdi ki, bu gcr iki partiyanın nüqsanları var. Panəermanist gcrckat mcqscdc çatmaq öçön bötön qövvcsilc burğuaziyanı deyil, kötlclcri qazanmaha çalışmalıdır. Xristian Sosial Partiyası isc kötlclcrin üncmini bilir, sosial xarakteri ilə bunu qavradıhını bildirir, amma onun nüqsanı da ycgudi döşmcnçiliyi, irqçilik prinsipinc deyil, dini csaslara dayanmasıdır. Çıxış yolu nasional-sosializm olacdaq, ycnı millctçilik ilə sosializmin, lakin sinfi möbarizesiz bir sosializmin birleşmcsi olacaq.

Faşist və nasional-sosialist ideoloəiyasının tcrkib gissclcri aşahıdakılardır: antikommunizm və nasional-sosializm, irqçilik (rasizm), povinizm, əcopolitika, totalitarizm, elitarizm, rcğbcr pcrcstiş. Başqa terrorist tclimlcrle möqayiscdc bu ideoloəiya dağa əniş sosial bazaya arxalanır: ccmiyyctin orta tccbcqlcri.

Sinfi möbarizə nəzəriyyəsinin əksinə olaraq faşistlər bəşəriyyətin tarixini millət və irqin yaşamaq və özünü saxlamaq uhrunda möbarizəsi kimi təsvir edirlər.

İrqi konsepsiyaya əsas mədəniyyətin ilk tarixi daşıyıcısı irqdir. Ömumdünya tarixi əri irqinin möbarizə tarixi kimi yenidən yazılmalıdır. Bu irq Şimaldan Cənuba doğru yayılaraq Misirdə, Hindistanda, İranda, Qədim Yunanıstan və Romada nəqənə sivilizasiya yaradıb. İndiki zamanda əri irqin seçiciləri almanlardır. Nəşional-sosialistlər ərilərin (almanların) dünyada gülməranlılığını təmin etməyə çalışdılar.

İrqi əürüş irqlər arasında bərabərsizlik prinsipinə dayanır, irqlər üstün və aşağı irqlərə bölünür. Östün irqin saflığını qorumaq lazımdır.

Təccavüz və başqa xalqları əsarətdə saxlamaha bəct qazandırmaq üçün nəşional-sosialistlər irqçilik və şovnizmdən başqa gəm də əəopolitikadan istifadə edirdilər. Onların əəopolitikasının mərkəzində dövlət geyatının əsas prinsipi kimi yeni ərazilər uhrunda möbarizə təzisi təşkil edir. Beləliklə, başqa dövlətlərin ərazisini işğal etmək dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılırdı.

Xalqı təşkil edən fərdlər arasında bəhlənti var. Cəmiyyət bir-birindən təcrid olunmuş fərdlərdən yaranır bilməz. Nəşional-sosialist cəmiyyəti əerəkləşdirən fərdlər əyni qandan və ya qoqum qandan olduqlarına əürə milli mənlək şouruna səgibdirilər. Belə bir döşöncəyə əürə fərd möstəqil insan deyil, bötün parçasıdır, onun başqalarına və lazım olanda dövlətə qarşı irclik söröləcəək gəç bir gəqqı yoxdur. Nəşional-sosializm fərdiyyətçi liberalizmi rədd edir.

İrqi dövlətdə çoxlu partiyalar ola bilməz. Onun vəzifəsi «gər cör insani təcəqqinin əsl şərti olan irqi inkişaf etdirmək və mögafizə etmək olacaqdır». Bu dövlət liberalizmi, parlamentarizm və çoxpartiyalı sistemi rədd edir. «Ali rəgber, əli ündər» (förer) prinsipinə və cəmiyyət ilə rəgber arasında vəsitəçi olan tək partiyaaya dayanan bir dövlətdir.

Siyasi iqtidar förerin, yəni tək bir adamın iqtidarıdır. Onun bu iqtidarı monopolist, atənom və avtoritar bir iqtidardır. Förer əuya nə diktator, nə xalq təmsilçisi, nə də dövlət orqanıdır, o bir ündərdir. Förerin iqtidarı

monopolistdir, bötön siyasi iqtidarı, bötön fcaliyyetini üzöndc birlçşdirir. Belc galda demokratiyadan danışmaq mcnasızdır.

Förerin iqtidarı monopolist bir iqtidardır delikdc o neczrdc tutulur ki, bu iqtidarı ona xalq vc ya bir düvlet orqanı vermcmişdir, Förrur bu iqtidara bir ündcr olduhu öçön sagibdir.

Förerin iqtidarı atonomdur, çönkö o geç bir avtoritetc tabe deyil, gakimiyycti idarc edcrkcnc geç kimin neczartinc egtiyacı yoxdur. Parlament bir mcşvcrctçi orqanıdır. Förerin iqtidarı düvlet vc gükumct başçılıhını birlçşdirir.

Förerin iqtidarı avtoritardır, onun qcrarlarına qarşı geç kim etiraz edc bilmcz, onlar mözakirc edile bilmcz. Förer qcrarlarını gcyata keçirmck öçön nasional-sosialist partiyadan vc xösuscnc düvlet mexanizmindcn yararlanır. Düvlet Förerin clindc bir alct idi.

Förer qanunverici, icraedici vc mcgkcme gakimiyyctini tck üzö gcyata keçirir. Ancaq tcbii ki, möxtclif vezifcleri icra edcn düvlet orqanları var, lakin onların gamısı förercc bahlı idi. Getta iqtisadiyyat da bilavasitc ona tabe idi. Gitler 1938-ci ildcn sonra bötön iqtisadi fcaliyycti dc düvletcc, ycnı üzönc tabe etmişdir.

İndiki düvrdc dc bir çox ölkclcrdc faşistler yenidcn baş qaldırıb, bu ideoloöiya açıq vc yaxud östö-ürtölö şckildc tcblih edilir.

Konverqensiya nəzəriyyəsi

Qcrb politoloöiyasında aparıcı yerlcrdcnc birini konverqensiya neczriyyesi tutur (C.Gelbreyt, R.Aron, P.Sorokin vc b.).

Bu neczriyyecncn tcrctfdarları tcsdiq edirlcr ki, kapitalizm ilc sosializmin konverqensiyası başlayıb. Bir-birini inkar edcn bu iki ictimai quruluş gcr iki tcrctfin mösbct ccgctclcrini qarşılıqlı olaraq mcnimscyccck, pis ccgctcleri ataraq əclccckdc «vagid postindustrial ccmiyyctdc» birlçşcccklcr. Kapitalizm planlaşdırma vc iqtisadiyyatın düvlet tcrctfindcn tcnzimlcnmcsi elementlcrindcn istifadc edcrck kortcbii bazar çckişmclcrinin ncticclcrini bitcrclçşdire vc ziyansızlaşdırma bilccck. Sosializm ifrat dcrccdc mcrckczlçmiş

reğberlikdən uzaqlaşacaq və liberalizm mərgəlsinə keçəcək. Bu doktrinə əürə ələccək bu iki sistemin birliyindən yaranacaq yeni bir sistemə məxsus olacaq. Bu yolla «vəğid industrial (postindustrial) cəmiyyət», «umumi rifəğ dğvləti», «kötlevi bolluğ dğvləti» və s. yaradılacaq.

Siyasi gəkimiyət konverğen cəmiyyətdə, bu nəzəriyyəyə əürə, üz sinfi məgiyyətini tamamilə itirəcək. Yeni yaranan dğvləti nə kapitalist, nə də sosialist adlandırmaq olmaz. Bu dğvləti nə fəğlclər, nə də səğibkarlar idarə edir, ona yeni idarəçilər, menecerlər reğberlik edir. Menecerlər elmi-texniki inqilab prosesində yaranan keyfiyyətcə yeni ictimai bu zömrədir. Konverğensiya ideoloəiyasının tərəfdarları təsdiğ edirlər ki, büyük korporasiyalarda gəkimiyət mülkiyyətçi kapitalistlərdən idarəçi zömrəyə keçir. Səğmdarlar (aksionerlər) təminatlı əclir əldə edir. Fəğlclər yüksək və əətdikcə artan cəmk gəqqı alırlar. Bir süzlə mülkiyyət ilə gəkimiyət bir-birindən ayrılır, idarə edənlər bötən cəmiyyətin mənafeyinə uyğun olaraq gərəkct edir.

Solidarizm nəzəriyyəsi

XX əsrin birinci yarısında siyasi-gəquqi təlim olan solidarizm çox əəniş yayılmışdır. Bu nəzəriyyənin əsas nğmayəndəsi fransız alimi *Leon Dyöqi* (1859-1928) olmuşdur. Fransız sosialistlərinin ideyalarına əsaslanan Dyöqi sosial solidarizm (gəmcəylik) konsepsiyasını inkişaf etdirmişdir. Onun nəzəriyyəsinə sosial solidarizm və yaxud insanların qarşılıqlı əsillikli məscəsi mərkəzdə dayanır. Dyöqi gəsab edirdi ki, gər bir sinif cəmiyyətdə birlik və əğnədərlik yaratmaq öçön üz sosial vəzifəsini gəyata keçirir. İctimai cəmk bğləösə prosesində sinflərin cəmkdəşlihi kapitalizmin çatışmazlıqlarını dinc yolla, inqilabsız aradan qaldırır.

Dyöqi yazırdı ki, sosial gəmcəylik faktı fərdlər tərəfindən yaradılır və sosial birlik normalarını meydana əctirir: sosial gəmcəyliyi pozan gəç bir iş əürməklə lazım deyil, əksinə, onu gəyata keçirməklə öçön gər kəs əlindən əclni etməlidir.

Dyöqi təsdiq edirdi ki, göquq bilavasitə sosial gəmrəylikdən dohur və elə buna əürə də göquq düvlətin fəvqəndə durur, onun öçön məcbridir. O, əüsterirdi ki, göquqi normalar ömumi qarşılıqlı əlaqə şəraitində üz-üzənc daxili səbəblərdən eməlc əclir. Qanunverici sadəcə olaraq qanunu əüsterir, onu yaratmır.

Dyöqi subyektiv göququ inkar edir (antiliberalizm) və obyektiv göququ müdafiə edirdi. Obyektiv göquq, onun fikrincə əürə, nə fərdə, nə də kollektiv subyektiv göquqlar vermir. Gəmrəylik norması fərd öçön elə «göquqi vəziyyət», «ictimai bərc» imkanı yaradır ki, gəmin fərd sosial gəmrəylik sistemində tutduhu yərc uyğun olaraq möcyən funksiyaları gəyata keçirir.

Dyöqi xüsusi mülkiyyəti ömumi rifah namincə gəyata keçirilən sosial vəzifə kimi təsvir edirdi.

O Kontun yolunu davam etdirən Dyöqi, xalq suvereniteti ideyasını tənqid edir və «sindikalist federalizm» ona qarşı qoyurdu. Sindikat elə birlikdir ki, müxtəlif sinif və peşə qruplarını əlaqələndirən göquqi forma və vasitə rolunu oynaya bilər. Dyöqi təsdiq edirdi ki, «sindikalist federasiya» yeni siyasi sistem kimi ənənəvi liberal parlament idarələrini cəvz etməlidir. Qərbi politologiyasında cəmiyyəti yerlərindən birini göququn gəkmənliliyi və göquqi düvlət konsepsiyası tutur. Bu konsepsiyaya əürə göququn ən əsas vəzifəsi sosial konfliktləri aradan qaldırmaq və cəmiyyətdə mənafehlərin möcyən müvafizətini yaratmaqdır.

Cəmiyyətin müvafizət və inteqrasiya (birləşdirən) modelləri ictimai sistemin sabitliyi və normal fəaliyyəti öçön zəruri şərait yaradan konsensus (cəmiyyətin bütönlü özvlərinin gəmrəy olması) prinsipinin əsas şərt kimi irəli sürür. Konflikt isə sosial anomaliya gəsb edilir.

Qərbi politologiyasında göququn gəkmənliliyi nəzəriyyəsi ləəitimlik (qanunilik) ideyası ilə sıx əlaqədədir. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları gəsb edirlər ki, göququn gəkmənliliyi o deməkdir ki, xalq gəkmənliliyində olanlarla idarə edilənlər, düvlətli ilə kaçıbların davranışlarını nizamlamaq vasitəsi kimi küəüllə olaraq göququn qanuniliyini tanıyır.

1960-cı illərdən başlayaraq siyasi hakimiyyətin «mövazinet modellərində» əsaslanan konsepsiyalar cəmiyyəti dərəcədə tənqiddə məruz qaldı. «Cəmiyyətin konflikt (münaqişə) modeli»ni nəzəri cəhətdən əsaslandırmağa çalışan bir çox əürkəmli alimlər fəaliyyətdə başladılar. Bu iki cərəyanın nümayəndələri üç konsepsiyalarını əsaslandırmaq üçün qarşı tərəfi elmi dəqiqlikdə əönənləndirir və sübut etməyə çalışırlar ki, onların fikri real ictimai geyat proseslərinə uyğun əəlmir.